

Landskaparna

Denna bok tillägnas Tore Artelius.

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR II I EN LÖPANDE SERIE.

POSTADRESS: KULTURMILJÖ HALLAND, BASTIONSGATAN 3, 302 43 HALMSTAD

TELEFON: 035-19 26 00, FAX: 035-19 26 26, E-POST: KANSLI@KULTURMILJÖHALLAND.SE

REDAKTÖRER: ANDERS HÅKANSSON OCH CHRISTINA ROSÉN

ENGELSK SPRÅKGRANSKNING: ALAN CROZIER

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON, FOTO, SID 252: LENA TROEDSON

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

Innehåll

FÖRORD

Landskaparna – ett nätverk och en konferens	5
<i>Tore Artelius</i>	
Det förflutna var en annan plats	9
<i>Mattias Karlsson</i>	
Jordar – teknologi – aktörer	25
<i>Bertil Helgesson</i>	
Jakten på den försvunna trakten – vad jord och ord månne gömma	49
<i>Henrik Svensson</i>	
Den dolda dynamiken i en skifteskarta	73
<i>Ådel Vestbö-Franzén</i>	
Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland	97
<i>Katarina Eriksson, Gunvor Gustafsson och Stig Welinder</i>	
Fäbodvallar som förändring.	127
<i>Lars Jönsson</i>	
En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne	145
<i>Lena Beronius Jörpeland</i>	
Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv.	169
<i>Ulrika Rosendahl</i>	
Landskap i Nyland	183
<i>Johan Åstrand</i>	
Berget och staden – järnhantering och stadsgrundande i Jönköping	201
<i>Kathrine Siene</i>	
Utmarka – en “arena” for samfunnsutvikling i middelalder Massefangst av villrein og jernproduksjon i Øst-Norge	225
<i>Katalin Schmidt Sabo</i>	
”Är du en landskapare, lille vän?	245

Mattias Karlsson

Jordar – teknologi – aktörer Några tankar om bebyggelse och odling kring Lund och Uppåkra i övergången mellan yngre järnålder och tidig medeltid.

* * *

Abstract: Soils – technology – actors: Some thoughts about settlement and cultivation around Lund and Uppåkra at the transition from the Late Iron Age to the Early Middle Ages

The problem of changes in the landscape, especially at the transition from the Late Iron Age to the Early Middle Ages, has often been discussed from two disparate and one-sided perspectives: one that emphasizes the natural and technical conditions for change, and one that emphasizes individual actors and political processes. The article contributes to that discussion by exploring the possibility of combining two narratives or views of the mechanisms that lay behind major changes in settlement structure and toponymy. Through a number of geographical sections in Skåne, comparing the distribution of different soil types and the distribution of known settlement, the author aims to question the picture of actors who reshaped the landscape in a short time, purely from a narrow power perspective. The author would suggest that the soils, together with the introduction of new technology, were important prerequisites for more efficient cultivation and were thus a catalyst for different actors in their restructuring of settlement and the rise of new place-names in the centuries at the transition between the

Late Iron Age and the Middle Ages. This has seen very little discussion in recent Swedish research. The main emphasis has been on the actors and power politics as the crucial components for changes in the landscape. A parallel can be drawn to the great upheavals that took place in agriculture and settlement in the 18th and 19th centuries. Of course, a power perspective can be applied to this upheaval as well, but agrarian technology and practice are essential for a deeper understanding.

* * *

DE SENASTE TVÅ DECENNIERNA har ett starkt forskningsperspektiv i forskningen om järnåldern och medeltiden varit "makten i landskapet". I Skåne har särskilt under senare år järnåldersbebyggelsen Uppåkra varit central i denna diskussion. I flera studier har framhållits att Uppåkra, i dess funktion som centralort för en härskande elit och navet i en maktorganisation, på ett direkt sätt kan kopplas till förändringar i bebyggelsestrukturen eller ortnamnsskicket i det omgivande landskapet.

I denna artikel vill jag ifrågasätta ett i mitt tycke allt för ensidigt betonande av politiska händelseförlopp (som vi vet förhållandevis litet om) i tolkningen av bebyggelsestrukturen och ortnamnsskicket i Skåne och mer specifikt kring Lund och Uppåkra under yngre järnålder och medeltid. Därutöver vill jag peka på att jordar och teknologi är betydelsefulla faktorer, för att inte säga avgörande, för att förstå landskapets utveckling.

Inledningvis måste premisserna för denna text redovisas, även om detta kommer att framgå av fortsättningen. Diskussionen stödjer sig inte på ingående studier eller på ett stort och metodiskt väl genomgånget empiriskt material. Syftet är främst att peka på att tolkningsperspektiven kan behöva vidgas till att omfatta fler aspekter. Diskussionen utgår från några få enskilda exempel. Tolkningarna är mina och får betraktas som tentativa.

Utgångspunkt

En utgångspunkt för mina funderingar om landskapet och de faktorer som format det är Genarp strax sydöst om Lund (fig. 1). Genarp ligger invid Höjeå i

gränsen mellan det skogiga backlandskapet med Romeleåsen och slätten i väster. En del av bytomten kom att undersökas av Kulturen år 2006. Det kunde då konstateras att bebyggelsen kunde följas tillbaka till första hälften av 1000-talet. Arkeobotaniska undersökningar i en närliggande bäckfåra visade att landskapet öppnats upp under 200-talet före Kristus och att det sedan kontinuerligt betats. Efter att bebyggelse tillkommit under 1000-talet finns tendenser i växtmaterialet som tyder på att foder i högre grad hämtats från våtängar, något som möjligen tyder på någon form av vångsindelning, alltså att de torra markerna i högre grad undantagits för växtproduktion. Genarp är en torpbebyggelse. I det första

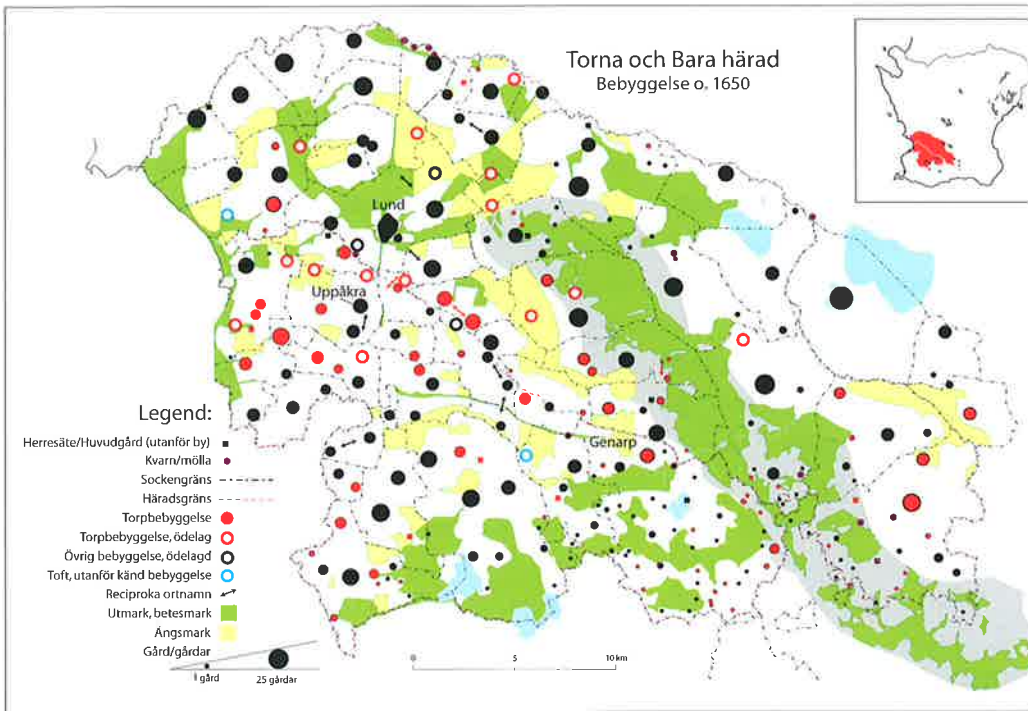

Fig. 1. Karta över Torna och Bara härad i Skåne. Kartan ger en bild av bebyggelsen omkring 1650. Ortnamn med efterleden –torp har särskilt markerats. (För underlaget till kartan, se Karlsson & Lenntorp 2007).

Figure 1. Map of the hundreds of Torna and Bara in Skåne. The map depicts settlement around 1650. Place-names ending in –torp are specially marked. (For the base map, see Karlsson & Lenntorp 2007).

bevarade skriftliga belägget från 1313 skrivs orten *Genathorp*. De närmast belägna äldre ortnamnen är Gräntinge i sydväst (Genarps socken) och Gödelöv norr om Höjeå. Genarp ägs i början av 1300-talet av riddare som skänker byn till ett altare i Lunds domkyrka. Läget nära skogen gör att det finns gott om skog och bete, men under loppet av medeltiden och inte minst under 1500- 1600-talet så har konkurrensen om dessa resurser varit stigande, i och med godsbildningen Häckeberga och nya bebyggelser som tillkommit.

Förutom frågor kring när bebyggelsen Genarp etablerades, dess karaktär och utveckling, aktualiserades givetvis andra, mer vittomfattande frågor: Vilka faktorer har format landskapet? Varför har Genarp etablerats just under 1000-talet? Vad representerar egentligen torpbebyggelser?

Tolkningen av torpbebyggelser kring Lund

I ortnamnsforskningen är den gängse tolkningen av efterleden –torp under den aktuella tidsperioden 'nybygge, utflyttad bebyggelse' (Svenskt ortnamnslexikon 2003). Forskningen kring efterleden –*torp* är mycket omfattande och några försök att sammanfatta äldre synpunkter kommer inte att göras. En aktuell antologi där både äldre forskning och nyare perspektiv diskuteras är konferensrapporten *Torp som ortnamn och bebyggelse* (2009). Under senare år har det gjorts ansträngningar för att med utgångspunkt från förlederna närmare datera torpnamnen i det medeltida Danmark. Resultatet pekar mot att en stor del har tillkommit under perioden 1000-1300 (Lerche-Nielsen 2001: 187). Under senare år har torpnamnen understundom varit en central del i diskussioner kring den mer allmänna bebyggelseutvecklingen i Skåne och kring Uppåkra.

Johan Callmer har i en artikel skissat på en modell med Uppåkra som politiskt, ekonomiskt och religiöst centrum i en godsbildning som har omfattat en rad bebyggelser i omlandet vilka har varit specialiserade på jordbruksproduktion (fig. 1). Callmer föreslår att torpbebyggelserna kan ha ingått som enheter, specialiserade på agrar produktion (Callmer 2001). Torpbebyggelserna måste enligt detta resonemang tillhöra tiden före det att Uppåkra upphör som centralplats, alltså senast under 900-talet.

Mats Anglert har å andra sidan tolkat torpnamnen kring Lund och Uppåkra

som, inte orsakade av, men en följd av Uppåkras upphörande som centralplats: ”-torpnamnen var ett led i omorganisationen av landskapet” (Anglert 2003:129). Och vidare enligt Anglert: ”Byar med ortnamnsändelsen –torp framstår som den viktigaste identifikationsfaktorn av domänen kring Uppåkra” (Anglert 2003:133).

Anna Lihammer anser i avhandlingen *Bortom riksbildningen* (2007) att Callmers hypotes är ”rimlig” men verkar ändock mena, liksom Anglert, att torpnamnen hör till det ”nya landskap” som blev resultatet av den danska kungamaktens intresse i området från slutet av vikingatiden (Lihammer 2007:158f, 163, 202).

Torpnamnens utbredning i lundaområdet har alltså i hög utsträckning tolkats ur ett maktpolitiskt perspektiv. Jag menar att detta perspektiv kan vara för snävt och att det därmed också finns en risk för att tolkningarna drivs för långt. Jag vill här enbart anföra några omständigheter som jag anser sätter frågetecken inför en maktpolitisk tolkning av torpnamnen, d.v.s. att torpnamnen generellt eller (specifikt) kring Uppåkra är uttryck för ett medvetet omskapande av landskapet efter ett maktövertagande utifrån eller inifrån, av en kung eller av en (ny) lokal elit.

För det första är det geografiska utsnitt som diskuterats utifrån detta tolkningsperspektiv mycket begränsat. Frågan kan ställas: är torpnamn med rötter i yngre järnålder/medeltid ett generellt utslag av maktpolitik i Sydsandinavien eller gäller de föreslagna modellerna enbart i vissa områden, såsom det kring Uppåkra? (och kanske vissa andra utsnitt)? Torpnamnen är vanliga över hela det medeltida Danmark och södra Skandinavien. En förklaring av torpnamnen utifrån ett maktperspektiv menar jag bör beakta hela namnmaterialet.

En omständighet som möjligen kan tala emot en direkt förbindelse mellan torp och kungamakten eller eliter förbundna med den är att inte ett enda torpnamn i det medeltida Danmark innehåller ordet ”þegn” (Lerche Nielsen 2001:188). Ordet þegn har, efter förebild från förhållandena i Danelagen, tolkats som person av hög rang i kungens tjänst (Randsborg 1980:31). Men andra tolkningar har också föreslagits (Nielsen 1976). Begreppet dräng, också omtalat på runstenarna har också tolkats som sammanhörande med tjänst i hirden. Jag känner till ett Drängstorp i Bjäre härad, men troligen är det fråga om ett personnamn och inte ett appellativ (Pamp 1964:153).

Kungaleven, ett slags krongods, som omtalas första gången omkring 1230 i Kung Valdemars jordebok kan också vara intressanta i torpdiskussionen. Av kungaleven är det i Skåne endast Östra Tommarp som är en torpbebyggelse.

När denna godsmassa tillkom är oklart. Anders Andréén har argumenterat för att kungaleven tillkom omkring eller i början av 1000-talet (Andréén 1983:48ff).

En tankemodell: jordar – teknologi – aktörer

Med risk för att uppfinna hjulet än en gång vill jag trycka på tre olika faktorer vilka jag tror kan vara viktiga att ha i åtanke i tolkningen av bebyggelseutvecklingen under olika tidsperioder, nämligen: jorden, teknologin och aktörerna. Självfallet kan en rad andra faktorer också nämnas men dessa tre tror jag omfattar och kan inbegripa de viktigaste. Begreppen är också tånjbara. Med ”jord” avser jag, exempelvis, inte enbart den rent minerogena sammansättningen utan också hydrologiska faktorer och klimat. Begreppet teknologi omfattar inte enbart redskap men också nya grödor och odlingssystem. Och det säger sig självt att aktörerna i viss mån är fria individer samtidigt som de är del i kollektiv och därmed bundna till vissa kulturella mönster eller fria att bryta mot dessa.

Jag betraktar också nämnda faktorer som graderade, i så måtto att jorden utgör i hög grad en konstant medan teknologi och aktörer är i betydligt större utsträckning föränderliga. Med dessa faktorer i medvetandet förefaller det mig som att forskningen under senare år i hög grad har betraktat landskapet ur ett alltför ensidigt aktörsperspektiv.

Jag vill med några få exempel peka på att det finns potential till en bättre förståelse av landskapets utveckling genom att också studera de två förstnämnda faktorerna i modellen, nämligen jordar och teknologi. Det behöver knappast påpekas att arkeologiska metoder med framgång kan användas för att studera just dessa faktorer, medan i viss bemärkelse unika händelser, såsom hastiga maktförändringar, ofta är mer svårtillgängliga i det arkeologiska materialet.

Kort om jordens betydelse för odlingen

Jordens bördighet och lämplighet för odling kan som bekant skilja sig starkt. De mest bördiga jordarna i det moderna lantbruket är lerhaltiga jordar (de innehåller alltså en viss andel mycket finkornigt material). De positiva egenskaperna med inslaget av lera är jordens egenskap att kunna behålla näringsämnen. Denna

egenskap gör också jorden mindre beroende av gödsel. Samma egenskaper som gör lerjordarna potentiellt bördiga kan emellertid också vara betydande negativa egenskaper. Lerjordarnas finkornighet gör att vattnet stannar i jorden vilket gör denna styvare, kladdigare. Vid torka kan lerjorden å andra sidan bli mycket hård. För att fullt ut kunna dra nytta av lerjordarnas bördighet krävs teknologi och kunskap. De lättare sandhaltiga jordarna är å andra sidan lättare att bruka men kräver, som en följd av större genomsläpplighet, en mer omfattande gödsling för en god skörd (Williamson 2003:123ff; 142ff).

Den agrara teknologin i övergången mellan järnålder och medeltid

I tidigare forskning har uppmärksammats en rad olika teknologiska innovationer eller förbättringar av äldre teknik under perioden ca 900-1300. Det talas ibland om dessa innovationer som delar i ett nytt ”teknologiskt komplex” eller rentav en ”teknologisk revolution” (Williamson 2003 s. 118ff). Det mesta av detta är allmänt känt. Men det är viktigt att åter påminna om dessa framsteg, eftersom de också griper in i andra förändringsprocesser.

I redskapskulturen har följande förändringar iakttagits:

- Plogen introducerades i södra Jylland ca 800-900, för att sedan spridas i hela det medeltida Danmark. I södra Norge introducerades plogen på 800-900-talet (Myrdal 1997).
- Järnskodda spaden: 900-1000-talet i Danmark (Myrdal 1997).
- Yxa (speciell typ för trädfällning): efter omkring 900 (Myrdal 1997).
- Harv: ett exempel från södra Danmark från vikingatid (Myrdal 1997).
- Hästutrustning: från 800-900-talet introducerades seldon som spändes runt hästens bröst (istället för runt halsen). Hästskor introducerades vid samma tid (Myrdal 1997).
- Vattenkvarn: introducerades under 900-talet (Myrdal 1997).
- Slagtröska: från åtminstone 1000-talet är den introducerad i norra Europa (Myrdal 1997).
- Flera av de redan befintliga redskapen förbättrades under perioden 500-1050, mycket till följd av en ökande produktion av järn (Widgren 1997:189).

Beträffande åkerbrukssystemen anses två- och trevågsbruk finnas från 1000-talet i östra Sverige (Myrdal 1997). Open-fieldsystem introducerades i Danmark ca 1000-1200. Trevågsbruk är belagt i södra Skandinavien omkring 1200. I Tyskland finns trevågsbruket under 1100-1200-talet (Poulsen 1997).

En viktig förändring sker i valet av gröda. Råg odlades mer allmänt från perioden 900-1100. Den odlades vanligen som en vintergröda. För en god skörd krävdes väldränerade åkrar vilket lättare har åstadkommits med plogen i och med dess egenskap att kunna skapa rygggar (Poulsen 1997).

Bebyggelse, odling och jordarter

Det kan förefalla som en självklarhet att utvecklingen för jordbrukande samhällen är beroende av jordarnas karaktär och att bebyggelsen och odlingarnas placering i högre eller mindre grad är anpassade därefter. Möjligen är denna ”förförståelse” ett skäl till att undersökningar av denna aspekt är relativt få. En annan orsak kan vara att undersökningarna kan vara komplicerade och tidsödande att genomföra. Riktigt intressanta blir dessa undersökningar givetvis först när en kronologisk aspekt tillförs. Har olika jordarter föredragits för bebyggelse och odling under olika perioder? Och i sådana fall, vilka skäl kan ligga bakom? Några undersökningar som berört dessa frågor ska nämnas.

Mest intressant och djärv är kanske Eljas Norrman som har tolkat utbredningen av den svenska bebyggelsen i södra Finland under 1100-1200-talet som ett utslag av de geologiska förhållandena. De lätta postglaciala lerorna och andra lätta jordarter har föredragits för odling, vilket Norrman tolkar som ett utslag av att svenskarnas odlingsteknik inte varit lämplig för de styva glaciallerorna (Norrman 1987).

I Danmark har flera studier av förhållandet mellan jordarter och olika ortnamnstyper genomförts under senare år. I dessa studier har ett mycket stort material från olika delar av landet kunnat bearbetas tack vare de möjligheter som finns att nu arbeta med digital teknik. Beträffande arkeologiskt påvisade bebyggelser under järnåldern har en undersökning av förhållandena på Själland visat att det från äldre till yngre järnålder sker en gradvis övergång från leriga sandjordar till sandiga lerjordar och lerjordar (Rindel 2002:194). En viktig slutsats är att skillnaderna mellan olika ortnamnstyper och jordartsförhållanden kan se mycket

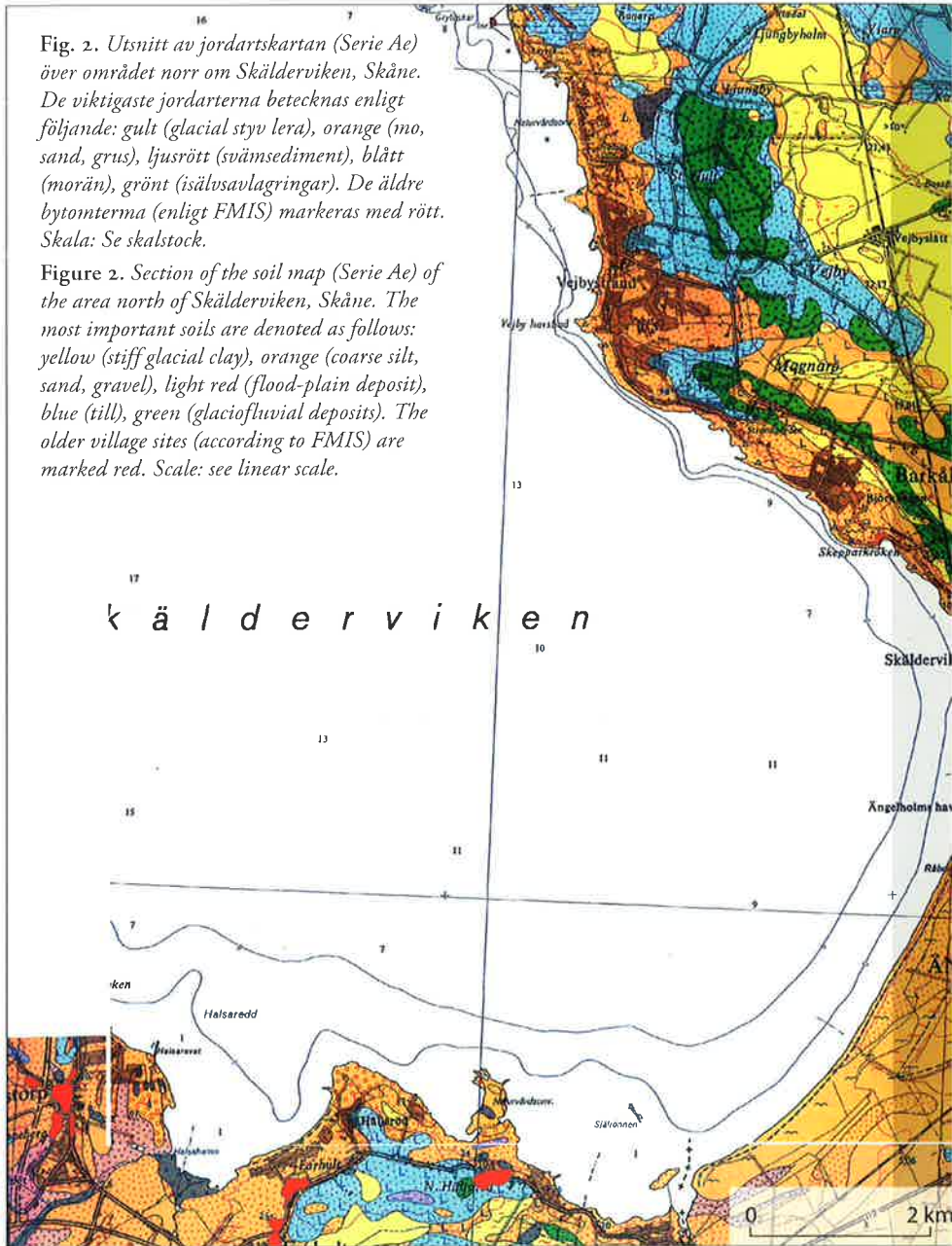
olika ut i olika regioner. På Jylland verkar exempelvis torpnamnen i högre grad återfinnas på sandigare jordar än bebyggelser med äldre ortnamnändelser (*-inge, -lev, -løse, -sted* og *-um (-hem)*), medan på Lolland-Falster är torpbebyggelserna överrepresenterade på tyngre lerjordar (Hedemand, Dam & Gøgsig 2003).

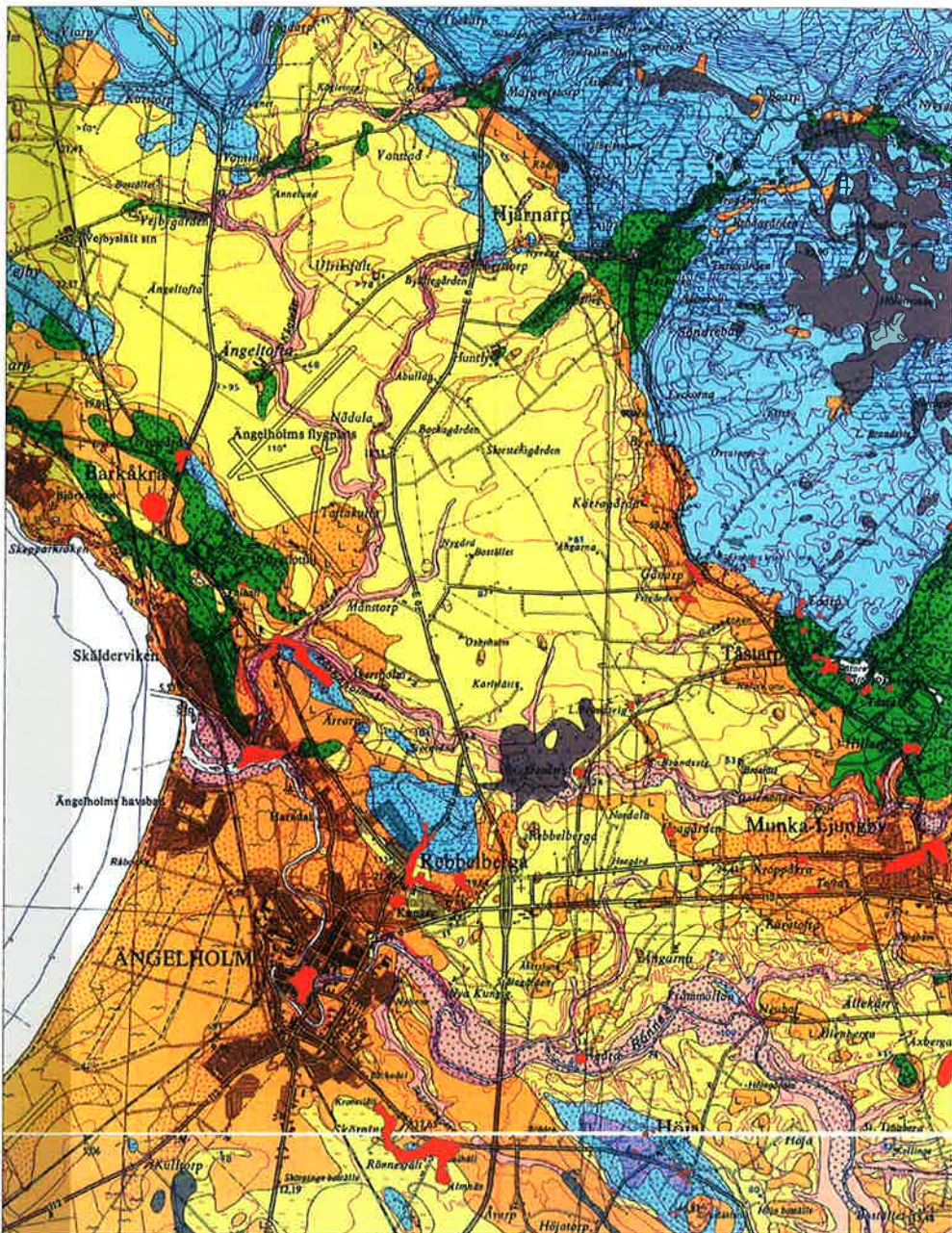
Johan Callmer har i en studie av bebyggelsernas läge i Skåne under yngre järnåldern konstaterat att "Late Iron Age settlements are found on a vast variety of different soils. Only the heaviest types of clay are not represented" (Callmer 1986). Skälen till varför den tunga lera undvikits utvecklas inte närmare. Undersökningen hade inte som huvudsyfte att undersöka sambandet mellan jordar och jordbruksteknologi.

Tendenser i det skånska materialet?

I Skåne i allmänhet har såvitt jag känner till inte genomförts några noggranna systematiska studier av förhållandet mellan jordarter och äldre bebyggelse/odling på det sätt som genomförts i Danmark. En sådan studie, som både har kvalitativa och kvantitativa ambitioner, blir omfattande och resurskrävande. Jag vill ändå föregå en sådan undersökning genom att framställa några tentativa resultat och hypoteser som endast bygger på subjektiva iakttagelser vid en jämförelse mellan jordartskartan och läget för äldre bebyggelse. Jag tror att det finns tillräcklig grund för att våga uttala att framtida undersökningar av denna aspekt är av värde vid tolkningar av landskapet.

I Skåne finns en rad olika typer av jordar företrädda, från sandiga lätta jordar till mycket styv lera. I detta sammanhang har jag främst ägnat intresse åt de lerhaltiga jordarna eftersom området kring Lund och Uppåkra i hög grad domineras av dem. En kornstorlek under 0,002 mm betecknas som ler. De styvaste lerjordarna, alltså de med störst inslag av lerfraktion är de glaciala lerjordarna. Moränjordarna innehåller varierande andel lerfraktion, exempelvis har "lerig morän" en lerhalt på mellan 5 och 15 procent medan "moränfinleran" har en lerhalt på mer än 25 procent. Som underlag har jag använt jordartskartor framställda av *Sveriges Geologiska Undersökning* (Seric Ae). Uppgifter om läget för äldre bebyggelse (före utskiftningen) är tagna ifrån Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering (FMIS). Informationen har lagts samman i programmet ArcView.

För att pröva om det för skånskt område överhuvudtaget finns ett negativt samband mellan mycket lerhaltiga och därmed svårbearbetade jordar och bebyggelse/odling från yngre järnålder och medeltid har jag valt att först studera ett område med mycket extrema lerjordar. Om det ligger något i hypotesen borde utfallet där vara mest tydligt. De största sammanhängande områdena med styva (glaciala) lerjordar finns kring Ängelholm (fig. 2) och mellan Rönneå och Vegeå (fig. 3). På kartan är den glaciala leran markerad med gult. De historiska bytomterna som är markerade med rött verkar i hög utsträckning vara koncentrerade till lättare jordar, sand och grus (orange och grönt) samt morän (blått). Det är kanske ingen tillfällighet att storgården Ängeltofta, som ligger centralt i området (fig. 2) med stor andel styv lera, i början av 1800-talet blev centrum för spridandet av jordbrukstekniska innovationer under ledning av Carl Georg Stjernsvärd. På Ängeltofta startade han en liten fabrik där bland annat mer än 700 plogar tillverkades.

En kartbild över trakten mellan Rönneå och Vegeå (fig. 3) förefaller också att visa ett samband mellan äldre bebyggelse och lättare jordar. Någon detaljerad studie av hur inägomark och fålad har fördelat sig har inte funnits utrymme för. Men en sammanställning av de äldre historiska kartorna framställd av Mårten Sjöbeck (1947) visar att betydande delar av de styva glaciala lerjordarna i mitten av 1700-talet var fålad eller skog. Tendensen framstår med större tydlighet på bynivå. Björnekulla by ligger i den sydöstra delen av det geografiska utsnittet. En karta från 1726 visar en by med 15 gårdar. Det mesta av åkerjorden låg då samlad runt byn vid foten av Söderåsen. Norr om byn, på mark som till stora delar är styv glacial lera, fanns en större fålad. Åkermarken var koncentrerad till mark som är sandig och grusig (fig. 4).

En tentativ slutsats av denna mycket översiktliga (vilket inte nog kan understrykas) studie av geografiska utsnitt i nordvästra Skåne är att det finns ett negativt samband mellan de styva lerjordarna och bebyggelse och odling. Lättare jordarter har föredragits. En tolkning av kartan är att de styvare lerorna varit så svårbearbetade för odling att en mer omfattande kolonisation av dessa områden inte varit möjlig förrän långt fram i tiden. En jämförelse med dagens markutnyttjande visar att stora delar av de styva jordar som tidigare utnyttjats extensivt är uppodlad. Men trots att stora framsteg har skett i jordbrukets mekanisering finns jordar i området som

inte är lämpade för eller ekonomiskt lönsamma för traditionell plöjning. Men med moderna redskap är det möjligt att göra en ytligare markbearbetning och så på stubben (muntliga uppgifter, lantbrukare Bertil Hansson, Hjärup).

Jordartkartan över området kring Lund visar att stora delar består av lerhaltig morän (fig. 5). Denna jordart är alltså inte lika lerhaltig som den glaciala leran i området kring Skälderviken i nordvästra Skåne. Det ska dock noteras att den moränlera som på kartan betecknas med mörkblått och har en lerhalt på över 25 procent kan uppvisa stora skillnader. En äldre agrogeologisk karta (SGU, Ser. Ad, nr 2, 1953), redovisande en än finare gradering av moränen, visar än tydligare att de mest lerhaltiga lerorna återfinns norr om Lund och väster om Dalby. Lerhalten i denna morän ligger ofta mellan 30-46 procent. Det är svårare att se ett tydligt negativt samband mellan äldre bebyggelse och tyngre lerjordar i trakten av Lund jämfört med området kring Skälderviken. Men detta är egentligen inte förvånande, eftersom moränlerorna kring Lund inte är så lerhaltiga som den glaciala leran. Ändock menar jag att det finns en tendens till att bebyggelsen i stor utsträckning återfinns utanför områden med de tyngsta moränlerorna. Denna tendens verkar mest tydlig i området norr om Lund. Kartbilden förefaller också indikera att en annan naturgiven faktor som säkert varit tilldragande för bebyggelse är vattendragen.

Torpbebyggelserna återfinns i hög grad söder om Lund, från havet i väster till Romeleåsen i öster. Området domineras av lermorän. I den östra delen av området längs med Romeleåsens västra sida och backlandskapet i söder finns en rad byar med äldre namntyper, från norr till söder: Dalby, Önnelöv, Hyllinge, Gödelöv, Gräntinge och Lyngby. Byarna ligger på lättare jordar eller gränsen mellan olika jordar och geologiska områden. Flera av torpbebyggelserna ligger däremot på platser ute på lermoränen: Sjöstorp, Wigenstorp (öde före 1500-talet), Lunnarp, Bonderup, Ettarp och Esarp. Jag vill hypotetiskt föreslå att den etablerade teorin att torpbebyggelserna är bebyggelse etablerad på äldre ”adelsbyars” territorium kan förklara mönstret i bebyggelsen och ortnamnstyperna i detta område.

Söder om Lund finner man växlande typer av moränlera men en större andel består av jordar med ett mindre inslag av lera än de norr om Lund och närmast väster om Romeleåsen. I området återfinns flera torpbebyggelser, exempelvis: Hjärup, Knästorp, Flackarp, Lilla och Stora Bjällerup. Där finns också flera andra

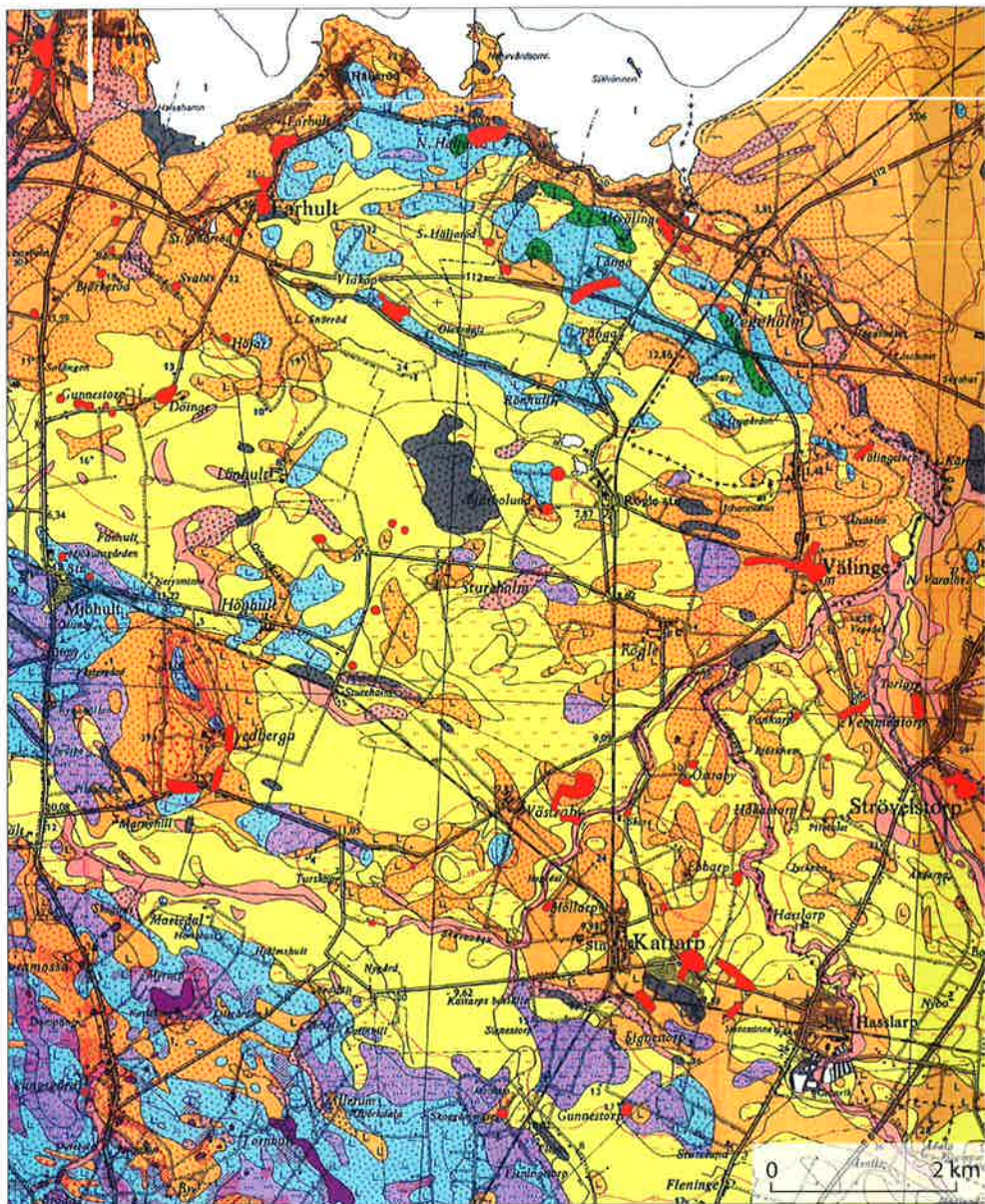
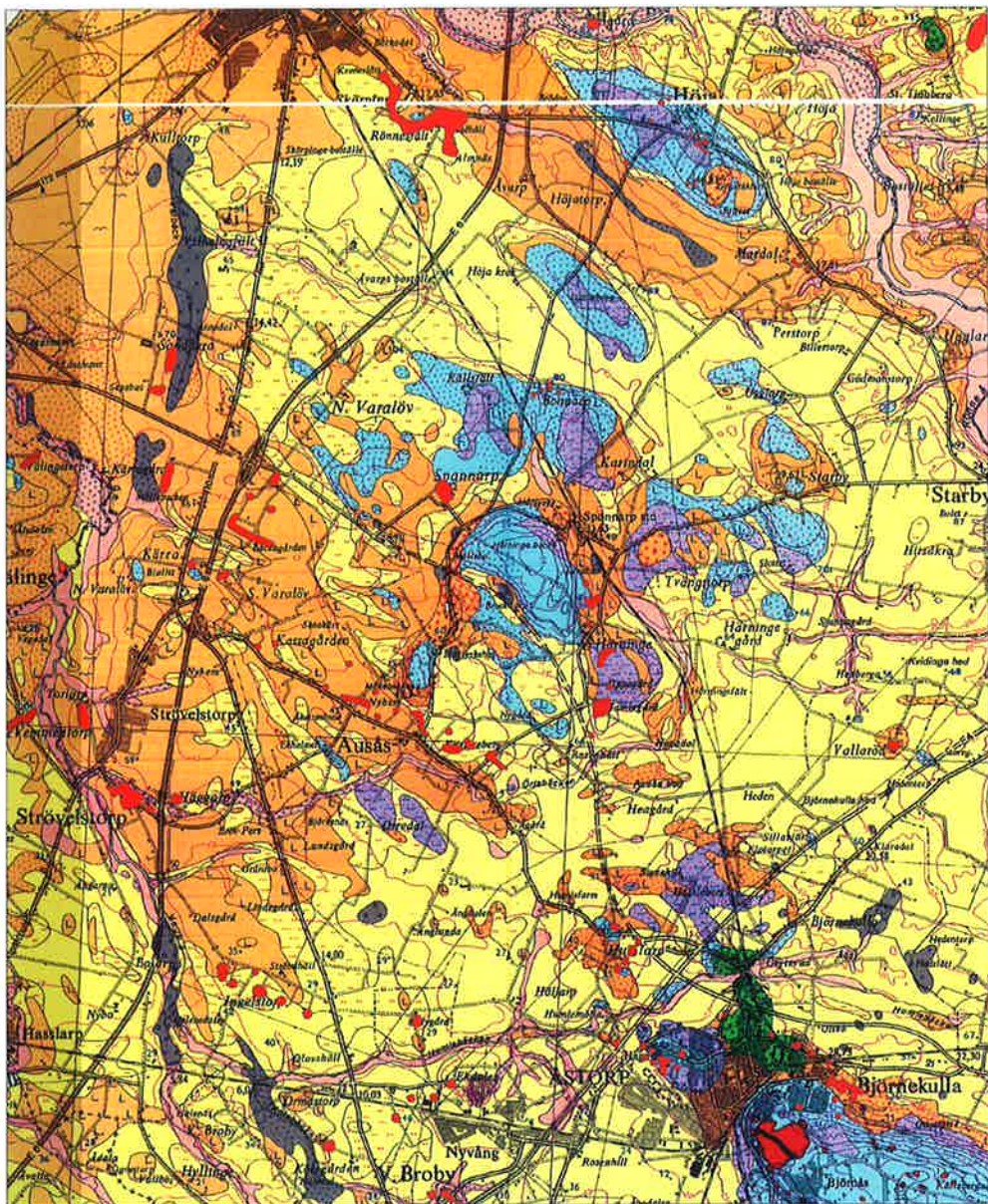

Fig. 3. Utsnitt av jordartskartan (Serie Ae) söder om Skålderviken, Skåne. De viktigaste jordarterna betecknas enligt följande: gult (glacial lera), orange (sand, grus), ljusrött (svåmsediment), blått (morän), grönt (isälsavlagringar). De äldre bytomterna (enligt FMIS) markeras med rött. Skala: Se skalstock.

Figure 3. Section of the soil map (Serie Ae) of the area south of Skålderviken, Skåne. The most important soils are denoted as follows: yellow (glacial clay), orange (sand, gravel), light red (flood-plain deposits), blue (till), green (glaciofluvial deposits). The older village sites (according to FMIS) are marked red. Scale: See linear scale.

torpbebyggelser som ödelagts redan under medeltiden, såsom Hunnerup, Vragrup, Svarte Hjärup, Norra Knästorp och Tirup. Bebyggelser med äldre namntyper är relativt ovanliga. Här märks givetvis Lilla Uppåkra och Stora Uppåkra. Därutöver kan nämnas som exempel Kvärlov och Vesum. I det historiska materialet framstår Kvärlov som blygsam i omfattning och tidvis öde. Vesum har år 1133 bestått av åtminstone ett par gårdar (Dahl 1940:93). Torpbebyggelserna framstår som relativt vanliga och bebyggelser med äldre namntyper som mer ovanliga. Detta kan sättas

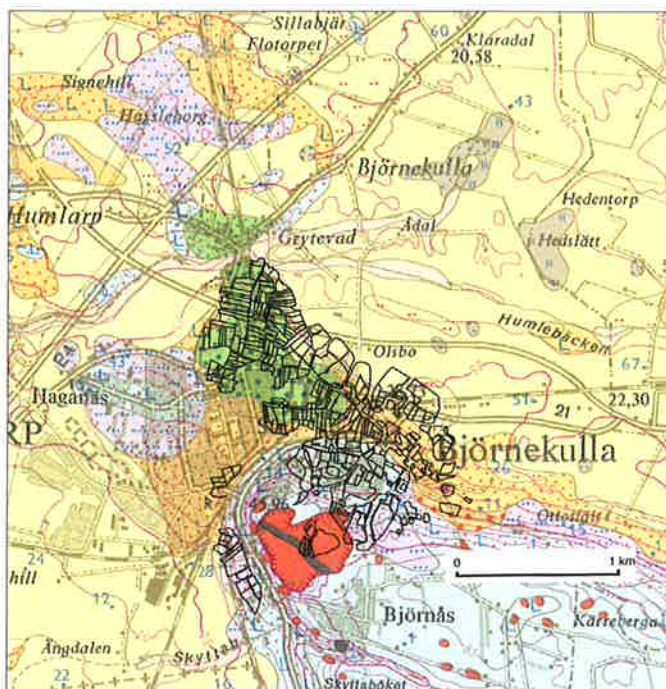

Fig. 4. Utsnitt av jordartskartan (Serie Ae) över Björnkulla by. Fälten markerade med svart linje motsvarar utbredningen av åker enligt 1726 års karta över Björnkulla (Lantmäterimyndighetens arkiv, 11-bjö-1). De viktigaste jordarterna betecknas enligt följande: gult (glacial lera), orange (sand, grus) ljusrött (svåmsediment) blått (morän), grönt (isålvavlagringar). De äldre bytomter (enligt FMIS) markeras med rött.

Figure 4. Section of the soil map (Serie Ae) of Björnkulla village. The fields marked with a black line correspond to the extent of arable according to the 1726 map of Björnkulla (Lantmäterimyndighetens arkiv, 11-bjö-1). The most important soils are denoted as follows: yellow (glacial clay), orange (sand, gravel), light red (flood-plain deposit), blue (till), green (glaciofluvial deposits). The older village sites (according to FMIS) are marked red.

i relation till området norr om Lund eller det tidigare berörda området i öster, invid kanten av Romeleåsen och på gränsen till backlandskapet.

För området söder om Lund är det alltså svårt att urskilja ett ”mönster” med äldre bebyggelser och nyare torpbebyggelser. Jag vill hypotetiskt föreslå att bebyggelsestrukturen och ortnamnen söder om Lund ska ses i sammanhang med detta områdes jordarter och topografi. Jag tänker mig alltså att de nya teknologiska landvinningarna inom jordbrukssektorn, vilka introducerades i övergången mellan

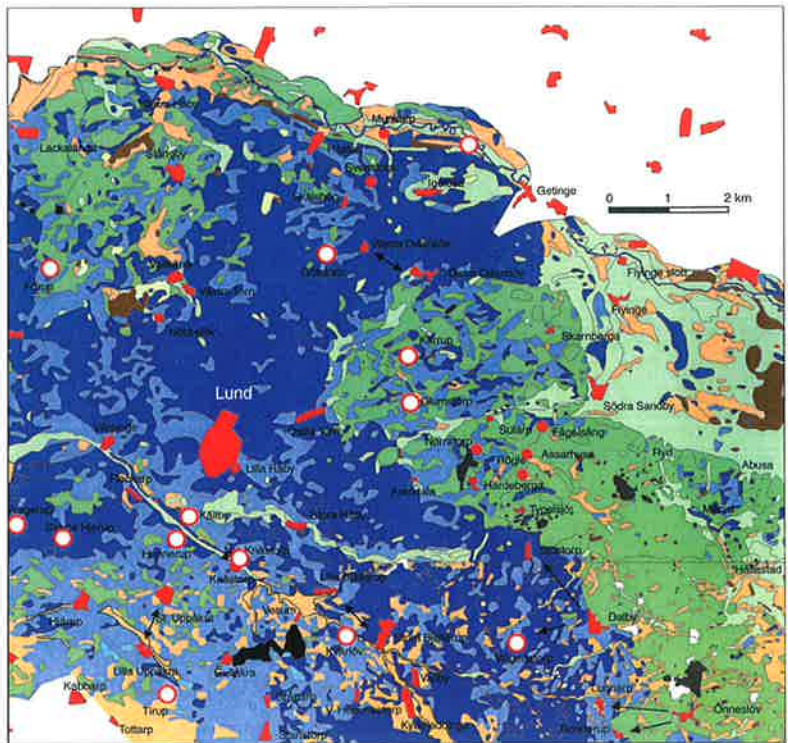

Fig. 5. Bearbetning i Arcview efter utsnitt av jordartskartan (Serie Ae) över området kring Lund och Uppåkra. De viktigaste jordarterna betecknas enligt följande: mörkblått (moränfinlera), ljusblått (morängroulera), grönt (morän: lerig, sandig-moig), ljusbrunt (grovmo, sand, grus), ljusgrönt (isälvavlagringar).

Figure 5. Processing in Arcview of the section of the soil map (Serie Ae) of the area around Lund and Uppåkra. The most important soils are denoted as follows: dark blue (fine clay till), light blue (coarse clay till), green (till: clayey, sandy-silty), light brown (coarse silt, sand, gravel), light green (glaciofluvial deposits).

järnålder och medeltid, har varit en påtaglig förändrande kraft i området. Med andra ord har förutsättningar och fördelar med den nya teknologin varit mer gynnsamma och därmed har genomslaget blivit större. Bebyggelser och ägostrukturer med rötter längre ned i järnåldern kom att splittras eller starkt förändras. Därav de relativt få ortnamnen från järnåldern och de relativt många torpbebyggelserna.

För att undvika missförstånd vill jag göra tydligt att jag inte hävdar att jordar med hög halt med lera inte har varit befolkade eller i varierande grad har utnyttjats för odling och bete under förhistorisk tid, även om jag finner att en del pekar på att de allra styvaste lerorna undantagits.

De äldre reciproka ortnamnen i Skåne

För att bättre förstå bebyggelse- och ortnamnsutvecklingen under sen järnålder och tidig medeltid tror jag att det kan vara viktigt att, förutom namnbildningar på *-torp*, även studera andra ortnamnstyper. I trakten av Lund finns ett antal reciproka ortnamn, alltså namn som bildats i ömsesidighet till varandra, exempelvis: Lilla Uppåkra och Stora Uppåkra, Mossheddinge-Kyrkheddinge-Kornheddinge, Stora Bjällerup och Lilla Bjällerup, Lilla Mölleberga och Stora Mölleberga, Västra Odarslöv och Östra Odarslöv samt Lilla Råby och Stora Råby. Samtliga av de reciproka ortnamn som kommer att diskuteras ligger på nära avstånd från varandra, högst 5 kilometer. En plausibel förklaring till uppkomsten av denna grupp av reciproka ortnamn är att de har sitt ursprung i en primär bebyggelse som sedan splittrats i två eller flera.

Beträffande uppkomsten av Lilla Uppåkra och Stora Uppåkra finns vissa indikationer på att bebyggelserna kan ha tillkommit omkring år 1000. Vid denna tid eller under 900-talet tycks nämligen bebyggelsekontinuiteten på järnåldersboplatsen Uppåkra ha brutits (Anglert & Huttu 1999). I Knut den Heliges gåvobrev till Lunds domkyrka från år 1085 talas om Lilla Uppåkra som det ”södra” *vpaceri australi* och Stora Uppåkra såsom det ”andra” *altero vpaceri* (Necrologium lundense s. 3ff). Möjligen kan dessa appellativ för att beskriva de båda Uppåkra tyda på att det vid denna tid inte har bildats en fast trädning av ortnamnen.

De reciproka ortnamnen (inom fem kilometers avstånd från varandra) med efterleder som är äldre än vikingatid är vanligast i västra och södra Skåne. Det

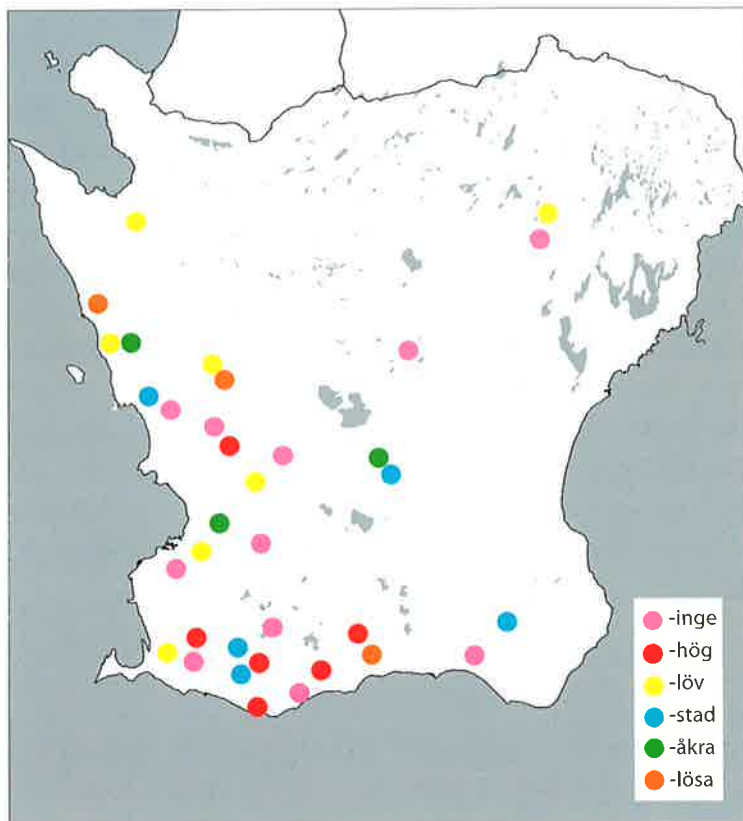

Fig. 6. Reciproka ortnamn i Skåne. Ortnamnen sammanställda efter Jørgensen 1977.
 Figure 6. Reciprocal place-names in Skåne. Place-names compiled from Jørgensen 1977.

är alltså inom det område som till stora delar består av lermorän. De reciproka torpnamnen är i jämförelse mycket färre till antalet. Ett mindre antal finns i västra Skåne, såsom exempelvis Lilla Bjällerup och Stora Bjällerup, Västra Torp och Östra Torp (Vemmenhögs härad) och Lilla Slågarp och Stora Slågarp (Skytts härad). Jag vill hypotetiskt framkasta att många av dessa reciproka ortnamn, liksom de äldsta torpnamnen, tillhör perioden från senare delen av järnåldern och tidig medeltid. De reciproka namnen och torpbebyggelserna kanske ska betraktas som utslag av likartade stora förändringar i bebyggelsestrukturen som också kan ligga bakom torpbebyggelserna.

Aktörerna

Senare forskning om bebyggelsestrukturen och torpnamnen under perioden yngre järnålder och tidig medeltid i Skåne, och specifikt området kring Lund och Uppåkra, har främst närmat sig området ur ett aktörs- eller maktperspektiv. Historiska processer, såsom den danska riksbildningen, har setts som avgörande drivkrafter i större förändringar av landskapets utnyttjande eller i ortnamnsskicket. Det är viktigt att framhålla att ett aktörsperspektiv inte nödvändigtvis står i motsättning till ett perspektiv där även faktorer såsom jordar och teknologi ingår. Med tanke på att det senvikingatida och tidigmedeltida samhället knappast var egalitärt, finns mycket som talar för att torpbebyggelserna har tillkommit på initiativ av den tidens elit, med eller utan koppling till kungamakten. Men, som jag ser det, måste också möjligheten prövas att denna elit har omvandlat landskapet – inte som ett led i att utplåna äldre maktstrukturer och införa en ny – men på ett mer långsamt och vardagligt plan, i kraft av sin förmåga att tillägna sig ny agrarteknik och genomdriva förändringar.

Sammanfattning

I denna text diskuteras bebyggelsebild och bebyggelseförändringar i Skåne (fig. 6) i övergången mellan yngre järnålder och tidig medeltid, i synnerhet i trakten kring Lund och Uppåkra. Diskussionen förs utifrån en enkel modell innehållande tre faktorer: jordar, teknologi och aktörer. Under senare år har framförallt den senare faktorn betonats. Jag anser att för en bättre förståelse av denna tidsperiod kan mycket vinnas vid att integrera även jordar och teknologi i tolkningen.

Jag vill hävda att forskningen om jordbruket i Skåne under yngre järnålder och medeltid vid universiteten och i uppdragsarkeologin under lång tid varit förhållandevis begränsad i förhållande till den stora och fundamentala betydelse som jordbruket har haft i samhället. Tonvikten har legat på, exempelvis: ”maktens landskap”, kulten, handel, storgårdar och järnproduktion. Denna inriktning har lett till att ekologiska samband, agrar teknik och agrar praktik blivit faktorer som förskjutits från arenan när det gäller att förstå samhället och förklara förändringar. Men naturligtvis finns det också exempel på sådan forskning. Jag tror inte att min generella iakttagelse på något sätt är unik (jfr Widgren 1998).

Denna text ska främst betraktas som ett tankeutkast. Exempelen har varit få och översiktliga med tanke på den komplexitet som frågorna rymmer. Förhoppningsvis kan framtida studier arbeta med bättre metoder än de subjektiva intryck som här har redogjorts för och därmed säkra en vetenskaplig akribi. Jag vill emellertid avslutningsvis sammanfatta min tidigare diskussion genom att lägga fram några dristiga (mot-)hypoteser om bebyggelseutvecklingen i allmänhet, och Skåne och trakten kring Lund och Uppåkra i synnerhet, i övergången mellan yngre järnålder och tidig medeltid:

- Nya teknologiska landvinningar inom den agrara sektorn under övergången mellan yngre järnålder och tidig medeltid har fått störst genomslag i det öppna landskapet med tyngre lermoränjor.
- Torpbebyggelsen är inte en följd av en planlagd omstrukturering av landskapet, ej heller finns ett direkt samband med kungamakten eller en ny jordägande elit. Torpen vittnar om en gammal jordägande elit och deras sätt att ta till sig nya landvinningar inom den agrara produktionen (exempelvis plogen).
- Förändringen i bebyggelsen och ortnamnsskicket är följd av en ”jordbruksrevolution” och inte av en ”politisk revolution” (sammanhörande med riksbildning eller maktövertagande av ny elit).
- Många av de recikrota ortnamnen med rötter i järnåldern ska ses i sammanhang med de förändringar inom den agrara sektorn som också ligger bakom torpbebyggelserna. 🐌

Källor och litteratur

Otryckta källor

Lantmäterimyndigheternas arkiv, Kristianstad (via www.lantmateriet.se)
Björnekulla, mätning 1726, arkivsignatur II-bjö-1

Kartor

Sveriges Geologiska Undersökning, Ser. Ad (Agrogeologiska kartan) 1:20 000 (kartblad

Lund och Hardeberga). Stockholm 1947ff.

Sveriges Geologiska Undersökning, Serie Ae, Jordartskartan med beskrivningar 1:50 000 (Malmö SO, Malmö NO, Höganäs NO/Helsingborg NV) Stockholm 1964ff.

Litteratur

- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*. bd 49:1. 1983. Lund.
- Anglert, M. 2003. Uppåkra. Bland högar, ortnamn och kyrkor. *Landskapsarkeologi och tidig medeltid. Uppåkrastudier* 8. (Red.) M. Anglert & J. Thomasson. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80. No 41. Lund.
- Anglert, M. & Huttu, J. 1999. Det medeltida Uppåkra och detektorfynden. *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra. Uppåkrastudier* 2. (Red.) B. Hårdh. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80. No 30. Lund.
- Callmer, J. 1986. To stay or to move. Some aspects of the settlement dynamics in southern Scandinavia in the seventh to twelfth centuries A.D. with special references to the province of Scania, southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-86*. Lund.
- Callmer, J. 2001. Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age. *Uppåkra. Centrum och sammanhang. Uppåkrastudier* 3. (Red.) B. Hårdh. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80. No 34. Lund.
- Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*. Lund.
- Hedemand, L. & Dam, P. & Gøgsig Jakobsen, J. 2003. De danske torp-landsbyer jordbundforhold. *Nordiske torp-navne : rapport fra NORNA's 31. symposium i Jaruplund 25.-28. april 2002*. (Red.) P. Gammeltoft & B. Jørgensen. Uppsala.
- Jørgensen, B. 1977. *Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsenavne*. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning Nr. 14. København.
- Lerche Nielsen, M. 2001. Om dateringen af danske stednavne på –torp. *Namn i en föränderlig värld. Studier i nordisk filologi* 78. (Red.) A-M. Ivars. Helsingfors.
- Myrdal, J. 1997. The Agricultural Transformation of Sweden, 1000-1300. *Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*. (Red.) G. Astill & J. Langdon. Technology and Change in History. Leiden/New

- York/Köln.
- Necrologium lundense. Lunds domkyrkas nekrologium* (utg. av Lauritz Weibull). 1923. Lund.
- Nielsen, H. 1976. ”þegn”. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. bd 20. Malmö.
- Norrman, E. 1987. Om geologiska faktorers inverkan på bebyggelsen i södra Finland mot slutet av järnåldern och under tidig medeltid. *Historisk tidskrift för Finland*. nr. 2 1987. årg. 72. Helsingfors.
- Pamp, B. 1964. *Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. del 3. Bjäre härad och Ängelholms stad*. Lund.
- Poulsen, B. 1997. Agricultural Technology in Medieval Denmark. *Medieval Farming and Technology. The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*. (Red.) G. Astill & J. Langdon. Technology and Change in History. Leiden/New York/Köln.
- Randsborg, K. 1980. *The Viking Age in Denmark*. London.
- Rindel, P. O. 2002. Regional Settlement Patterns and Central Places on Late Iron Age Zealand, Denmark. *Central Places in the Migration and the Merovingian Periods: Papers from the 52nd Sacshensymposium. Lund August 2001*. (Red.) B. Hårdh & L. Larsson. Lund.
- Sjöbäck, M. 1947. Allmänningen Kulla Fälåd. *Kring Kärnan III*. Hälsingborgs museums publikation 1947. Helsingborg.
- Widgren, M. 1997. Fields and field systems in Scandinavia during the Middle ages. *Medieval farming and technology: The impact of agricultural change in Northwest Europe*. (Red.) G. Astill & J. Langdon. Technology and Change in History. Leiden/New York/Köln.
- Widgren, M. 1998. ”Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld – finns det någon väg till en syntes?”. *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. (Red.) B. Hårdh & L. Larsson. Acta Archaeologica Lundensia. series in 80. No 28. Lund.
- Williamson, T. 2003. Shaping Medieval Landscapes. Settlement, Society, Environment. Bollington.

Författarpresentation

Mattias Karlsson är fil.mag. i medeltidsarkeologi, anställd på Kulturen i Lund och doktorand vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia, Lund.

Utskrift 11

DET ELFTE NUMRET av Utskrift fokuserar på människan som aktör i landskapet – *landskaparen*. Vilka var de människor som arbetade i och aktivt formade landskapet under perioden yngre järnålder till nyare tid? Aktuella frågor i ämnet diskuterades vid konferensen Landskaparna, som anordnades i november 2009 på Smålands Museum i Växjö. Konferensen samlade skandinaviska forskare från olika discipliner – främst arkeologer, historiker och kulturgeografer som aktivt arbetat med landskapet som tema. Elva av inläggen från sessionerna Landskaparna, Regionala strategier, Dynamiska landskap samt Land och stad, har skrivits om till artiklar och presenteras inom ramen för detta nummer.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN 1102-7290